
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

ШЕСТОПАЛОВА Людмила,

к. ю. н., с. н. с., професор кафедри загальноправових дисциплін
Київського національного торговельно-економічного університету

ПОЗИТИВНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Обґрунтовано класифікацію та здійснено комплексний аналіз типів юридичної відповідальності як правової категорії та інституту права. Доведено онтологічність та аксіологічність буття позитивної юридичної відповідальності не тільки в теорії права, філософії права, в галузевому праві та законодавстві, але й під час реалізації права, в тому числі в правозастосуванні, а також важливість розвитку інституту позитивної юридичної відповідальності як умови подальшої демократизації суспільства та правового поступу загалом.

Ключові слова: правова категорія, правовий інститут, відповідальність, юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, перспективна юридична відповідальність, проспективна юридична відповідальність.

Шестопалова Л. Позитивная юридическая ответственность. Обоснована классификация и осуществлен комплексный анализ типов юридической ответственности как правовой категории и института права. Доказана онтологичность и аксиологичность бытия позитивной юридической ответственности не только в теории права, философии права, в отраслевом праве и законодательстве, но и при реализации права, в том числе в правоприменении, а также важность развития института позитивной юридической ответственности как условия дальнейшей демократизации общества и правового развития в целом.

Ключевые слова: правовая категория, правовой институт, ответственность, юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, перспективная юридическая ответственность, проспективная юридическая ответственность.

Постановка проблеми. Визначаючи право як суспільний феномен, який є ознакою та породженням соціуму, історії, культури та цивіліза-

ції, матрицею та мірилом свободи, рівності та справедливості людей у суспільстві, неможливо опустити таку його характеристику як відповідальність. По суті право є відповідальне, безвідповідальне воно перетворюється на всюдозволеність, на сваволю, отже – на неправу, тобто перестає бути правом у будь-якому сенсі. Тому відповідальність як правова категорія та інститут права посідає чільне місце у будь-якій національній системі права та правовій теорії і праві в цілому як феномені культури.

Оскільки дотепер серед юристів-практиків і теоретиків права, а також законотворців і правозастосувачів немає єдності щодо сприйняття взагалі щодо розуміння смислу та ролі позитивної юридичної відповідальності в сучасному демократичному суспільстві на противагу негативній юридичній відповідальності, то ця проблема залишається на порядку денному. А її розв'язання, безперечно, сприятиме прискоренню звільнення правового буття від залишків ультранормативістського праворозуміння та, врешті-решт, побудові громадянського суспільства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не зважаючи на те, що науковці майже всіх галузей права не обходять проблему відповідальності, а правовий інститут відповідальності є міжгалузевим, значна їх частина взагалі заперечують його, а розробленню позитивної відповідальності іншими приділяється недостатньо уваги. Про це репрезентативно свідчить не тільки мала кількість заохочувальних норм у національному праві, а й певне послаблення його демократичності, що впливає на розвиток суспільства та держави в цілому. Однак серед наукових публікацій останніх років слід виділити праці І. А. Безклубого, С. В. Бобровник і І. С. Гриценка, Н. А. Берлач, С. В. Черноп'ятова та деяких інших [1–4], які стають на захист позитивної юридичної відповідальності, обґрунтовуючи її існування та наводячи юридичні ознаки. Проте роль такого типу юридичної відповідальності в суспільних відносинах і напрями її розвитку визначаються недостатньо повно, опускаються об'єктивні методолого-правові та категоріальні підходи.

Мета статті – поглиблення теорії юридичної відповідальності, зокрема позитивної відповідальності та обґрунтування необхідності її дальшої юридизації, розширення реалізації і застосування в праві.

Матеріали та методи. Інформаційною базою дослідження стали праці вітчизняних науковців останніх років, тексти чинних нормативно-правових актів України. Автор послуговувався загальнонауковими та спеціально-науковими методами, зокрема структурно-системним – для з'ясування субординаційних і семантико-юридичних зв'язків досліджуваних правових категорій і субінститутів права, а також порівняльно-правовим і лінгво-правовим – з метою визначення змісту юридичних понять і термінів тощо.

Результати дослідження. У центрі сучасних гуманітарних наукових досліджень, орієнтованих на розвиток вільного західного людиноцентричного типу суспільства, в тому числі вітчизняних правових

(у межах романо-германського правового кола), перебувають питання духовної активності та самовдосконалення особистості, що без відповідальності просто неможливо. Оскільки відповідальність є характеристикою будь-яких людських відносин, вона стосується майже всіх аспектів діяльності людини і ознака зрілості суспільних відносин у цілому та правових зокрема. По суті право виникає з відповідальності, породжується відповідальністю; безвідповідальне право неможливе, право без відповідальності не є правом.

Відповідальність виявляється і в характері особистості, в її правових почуттях, правосвідомості та самосвідомості, в різноманітних формах правової поведінки.

Відповідальність – загальносоціологічна та соціально-правова категорія, що виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної (в т. ч. правової) необхідності, до обов'язків, правових норм і цінностей. Відповідальність неможлива без усвідомлення сутності та значення діяльності, правових вчинків, їх наслідків для суспільства, самої особи і соціального розвитку в цілому.

Юридичну відповідальність, як вид соціальної відповідальності, в різних дослідженнях і концепціях розуміють як свободу вибору, свободу волі та засобів реалізації права, як додержання норм права.

Не можна говорити про відповідальність і відповідальність юридичну зокрема виключно в негативному сенсі. Тому логічне існування двох типів юридичної відповідальності: позитивної (її ще називають перспективною, проспективною, заохочувальною чи іноді – активною) та негативної (іншими словами – ретроспективною, охоронною, заборонною). Тут немає потреби судити змагання між термінами, оскільки кожен із них називає одну зі сторін комплексного поняття.

Такі поняття як «почуття відповідальності», «відповідальна поведінка», «підвищити відповідальність», «узяти відповідальність», «вчинити відповідально», «відповідальне становище», «товариство з обмеженою відповідальністю» та багато інших концентруються в межах поняття позитивної правової відповідальності, хоча вийшли із загальносоціального контексту. На сучасному етапі розвитку суспільства, в центрі якого перебуває людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, її права та свободи, висувуються підвищені вимоги до особистих властивостей людини як учасника правових відносин. А їх виконання передбачає забезпечення рівності, свободи та справедливості, запобігання соціальним конфліктам, пристосування до прискорених культурно-історичних змін, особистісний поступ. Додаючи до цієї думки аксіологію права, слід сказати, що позитивна юридична відповідальність, обтяжуючи певною мірою суб'єктів права, все ж таки може перетворюватися на абсолютну умову правової свободи.

Якщо негативна юридична відповідальність пов'язується з буквою закону, то позитивна юридична відповідальність відбиває дух закону.

Подвійність розуміння соціальної відповідальності (як дотримання вимог, прийнятих у суспільстві норм і як соціальний обов'язок відшкодування завданої моральної та матеріальної шкоди, особисті втрати у разі порушення цих норм) онтологічно накладається на сутність і класифікацію юридичної відповідальності. І дедалі більше науковців у галузі права та юристів-практиків схиляються до думки про провідну роль саме позитивної юридичної відповідальності в регулюванні суспільних відносин. Через нерозривний зв'язок прав та обов'язків, обов'язків і відповідальності (особливо персональної), що й характеризує західний тип права (континентальне та англо-американське), юридичну відповідальність розглядають як свідомий вибір виду правової поведінки – правомірної чи неправомірної. Говорити про існування позитивної юридичної відповідальності поза юридичною відповідальністю як цілісною науковою категорією та міжгалузевим інститутом права чи його частиною чи взагалі відносити цей вид юридичної відповідальності до позаправової (моральної, етичної, релігійної, громадської, сімейно-побутової і т. ін.) неприйнятно. Навіть обґрунтоване зведення позитивної юридичної відповідальності до субінституту права має науковий і практичний зиск.

Слід також наголосити на тому, що класична концепція відповідальності відрізняється від некласичної (більш сучасної) тим, що людина вже не розглядається ізольовано, а включеною до складу суспільства – як суб'єкт. Постнеокласична ж – передбачає зв'язаність, взаємопроникнення об'єкта та суб'єкта. І тут знову, вже з позицій методології права, виключити позитивну юридичну відповідальність зі структури та системи юридичної відповідальності та применшити її роль у розвитку суспільства просто неможливо, ненауково. Позитивна юридична відповідальність – це ще й соціально орієнтована особиста здатність людини передбачати свої вчинки та їх наслідки. Якщо право, з позицій юридичного лібертаризму – це зв'язаність свободи та відповідальності, то позитивна юридична відповідальність – це умова та показник ступеня розвитку правових відносин у конкретному суспільстві.

Відповідальність означає не тільки відповідати за щось чи на щось негативне, але й активну правову позицію. Позитивна юридична відповідальність – складова всіх видів правомірної поведінки, в т. ч. пасивної. Позитивна юридична відповідальність є ознакою, зокрема, правової активності та навіть правової конформності, правової звичайності та правової маргіальності. Ці форми (види) правомірної правової поведінки розрізняються за ступенем усвідомлення правових вимог, за суб'єктивною стороною правомірного діяння. Таким чином, якщо негативна юридична відповідальність є ретроспективною, постспективною, передбачає усвідомлення негативних наслідків уже вчинених діянь і навіть наслідків втраченого та відбування, повернення, відшкодування, особисті втрати за вже вчинене, то позитивна юридична відповідальність є більш глибоким, принциповим ставленням до права, характеризується неможливістю його порушення, усвідомленням ще можливих втрат

майнового й особистого характеру в разі вчинення правопорушень, усвідомленням невороття можливих до вчинення протиправних діянь. Тип (вид) відповідальності характеризує так звану соціальну типовість особистості, а переважання в праві та суспільстві позитивної юридичної відповідальності, відповідно, характеризують певне суспільство та тип права, що панує в ньому.

Позитивна юридична відповідальність – це здатність відповідати не лише за себе, а й за інших людей, за характер правових відносин із ними. У цієї відповідальності – загальнозначущий обов'язок, усвідомлений індивідом, повинність правових вчинків, визнання причетності до суспільства, переконання в можливостях права тощо.

Позитивна юридична відповідальність щонайбільше наближає правову поведінку до моделей бажаної поведінки, що їх містять норми права. Цей вид юридичної відповідальності відрізняється від негативної юридичної відповідальності, крім іншого, властивою лише йому рисою ідеальності. Таким чином, позитивна юридична відповідальність перетворюється на засіб досягнення корисних для особи та суспільства цілей, що узгоджуються між собою.

Якщо негативна юридична відповідальність «легітимується» в охоронних (заборонних) нормах права, то позитивна – легалізується не тільки в регулятивному праві, але й у праві як такому, не розчиняючись у ньому. Але вона й не виноситься з нього за дужки, як вважають окремі науковці. Навпаки, право та цивілізоване суспільство якраз і тримаються не стільки на негативній, скільки на позитивній юридичній відповідальності. Право відповідальне, на відміну від неправа, сваволі. І це його обов'язкова юридична ознака.

Позитивна юридична відповідальність пов'язується переважно із внутрішнім імперативом соціального та правового обов'язку, правовою поведінкою суб'єктів права і здебільшого протистоїть негативній юридичній відповідальності, що має місце при порушенні зовнішнього імперативу соціального та правового обов'язку. При індивідуалізації позитивної юридичної відповідальності інтернальність переважає над екстернальністю. На сучасному етапі розвитку суспільства уявлення про відповідальність має особистісно орієнтоване спрямування та свідчить на користь позитивних характеристик природи людини взагалі.

Суб'єкт права відповідальний в рамках певних правових відносин, а не в силу своєї абсолютної свободи. Негативна юридична відповідальність ніколи не виходить за межі правових відносин, на відміну від позитивної юридичної відповідальності. Особа, як учасник відносин, не може бути вільна від відповідальності ані в соціальних, ані в правових відносинах. Це ще один аргумент на користь онтологічності позитивної юридичної відповідальності, яку можна розглядати і як форму свідомої саморегуляції особистості в правових відносинах.

Позитивна юридична відповідальність невід'ємна від правових почуттів, правової культури, правового знання, правової освіти, правової поведінки і т.д.

Позитивний тип юридичної відповідальності передбачає і виконання корисних для суспільства варіантів поведінки на такому рівні, що перевищує загальні вимоги. Тоді й уможлиблюється заохочення суб'єкта правових відносин. Негативний аспект юридичної відповідальності передбачає покарання за правопорушення (юридична характеристика наслідків невиконання обов'язків) і забезпечуваний державою юридичний обов'язок зазнати примусового позбавлення правопорушника певних благ або цінностей, що йому належать, та ін. Загальним наслідком позитивної юридичної відповідальності є дотримання режиму законності та правопорядок у суспільстві.

Позитивну юридичну відповідальність розглядають і як специфічні позитивні правові відносини між особою та іншими суб'єктами права. Натомість негативна юридична відповідальність, з цих позицій – це відносини негативної реакції держави на протиправне діяння та щодо правопорушника.

Процесуальна реалізація позитивної юридичної відповідальності покладається на законослухняну особу, а при концентрації такої відповідальності – ще й заохочується різними суб'єктами права, в т.ч. державою у формі правозастосовчої діяльності як виду реалізації права (норм права) – відповідно до неосновних функцій права: примусові протистоять правовий стан впорядкованості суспільства, правовий баланс і суспільний спокій, відсутність соціальних конфліктів.

Теорія права перебуває в постійному розвитку, і дедалі більше науковців схиляються до двохаспектного сприйняття юридичної відповідальності. Безперечно, є логіка поєднання в одному такому правовому інституті двох субінститутів права, в одному, як може здатися, засобі забезпечення правомірної поведінки людей у суспільстві двох типів юридичної відповідальності – позитивної та негативної. Це дві необхідні, органічно взаємопов'язані сторони одного феномена, без однієї з яких юридична відповідальність втрачає юридичне значення та сенс взагалі.

Позитивна юридична відповідальність не може існувати поза реалізацією права (це більше дотримання права, а вже потім – виконання, використання та застосування правових норм) – тому і є позитивною, а не штучним витвором. Негативна юридична відповідальність пов'язується, навпаки, з порушенням приписів права.

Отже, позитивна юридична відповідальність – науково-правове поняття, що відображає об'єктивне явище правової дійсності, і виявляється не тільки як правовий стан дотримання вимог і принципів права, але й як винагорода у вигляді громадського спокою та порядку, правопорядку, нормальне функціонування суспільного організму. Позитивна юридична відповідальність у різних сферах настає за відповідні праву дії і виражається, наприклад, у преміях, подяках, грамотах, додаткових пільгах, розстрочці платежів за відсутності заборгованості, підвищенні по службі, підвищенні рангу, в достроковому підвищенні спеціального звання, достроковому знятті раніше накладеного стягнення, достроковому

звільненні від відбування покарання тощо. Цей перелік можна продовжувати, і він є альтернативою санкціям негативної юридичної відповідальності, яку інколи розуміють виключно як покарання (застосування санкцій). Позитивна юридична відповідальність спрямована також на стимулювання корисної поведінки учасників правових відносин. Але ототожнювати позитивну юридичну відповідальність лише з її наслідками у вигляді заохочення неправильно. Термін, що головним словом у словосполученні має віддієслівний іменник, позначає не тільки результат, але й режим, стан, містить діяльнісний, біхевіоральний аспект, передбачає правові вчинки, продовжуване правове діяння.

У майбутньому позитивна юридична відповідальність, як складова правової культури та правової свідомості, так само й субінститут права, витіснятиме негативну, оскільки вектор розвитку права спрямований до зменшення суми охоронних норм права і збільшення заохочуваних, регулятивних та ін. Приватне право й надалі «наступатиме» на публічне, право заборон поступатиметься праву дозволів, сучасне природне право «олюднюватиме» позитивне, дедалі стверджуватиметься лібертарно-юридичне право, розвиватиметься цивілітарне суспільство. Цивілізаційний поступ неодмінно сприятиме реальному утвердженню верховенства права та зміцненню правопорядку, підвищенню рівня правосвідомості. Зміцнення та розширення позитивної юридичної відповідальності зменшуватиме потребу в зовнішньому контролі та правоохоронній діяльності в правовій державі.

Висновки. Теорія юридичної відповідальності, зокрема позитивної відповідальності, безперечно, потребує подальшого поглиблення. При цьому варто спиратися на позитивну сутність вертикальної ієрархії соціальної відповідальності, юридичної відповідальності та позитивної юридичної відповідальності. Позитивна та негативна юридична відповідальність – дві необхідні взаємопов’язані складові одного категоріального юридичного поняття, два субінститути права в межах одного міжгалузевого інституту, два типи юридичної відповідальності, що доповнюють один одного. Позитивна юридична відповідальність – це умова та показник ступеня розвитку правових відносин у конкретному суспільстві. Позитивна юридична відповідальність – складова всіх видів правомірної поведінки, в т.ч. пасивної. Позитивна юридична відповідальність – ознака правової активності, правової звичайності, правової конформності та навіть правової маргінальності. Позитивна юридична відповідальність невіддільна від усіх форм реалізації права, а в правозастосуванні – конгруентна із заохочувальними нормами права.

Розширення її подальшої юридизації передбачає, насамперед, прийняття та санкціонування нових заохочувальних, стимулюючих правових норм.

Онтологічність (буття, існування та глибинна сутність і необхідність) й аксіологічність (правова та соціальна цінність) позитивної юридичної відповідальності в сучасному праві посилюються необхідністю подальшої демократизації суспільства.

